

Критична аналіза

т. з в. Тукидидової Археології.

Написав Іван Копач.

Остатній справоздавець про літературу до Тукидида, др. Відманн пише в Бурзиянових „Jahresberichte“ (том 100, стор. 174) так: „Die Thukydidische Frage ist noch nicht erledigt“. Мені здає ся, що я можу подати до сеї справи важний причиною.

Тукидид, як відомо, постановив оповісти війну пельопонезьку. Але перед описом самої війни й її причин подає в гл. 2—19 першої книги короткий перегляд давніших часів грецького життя, щоби, як виразно каже, показати, що пельопонезька війна, властивий предмет його твору, була найбільшим аж до його часів ділом Греків. Сей уступ названо вже в старині „ἀρχαιολογία“. Про неї й бесіда в отсій розвідці.

Тема археології зазначена в реченю 1, 2 словами: *τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἐν παλαιότερα σαφῶς μὲν εἶρεῖν διὰ χρόνον πλῆθος ἀδύνατα ἦν, ἐκ δὲ τῶν τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ζυμβαίνει, οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα* — то значить: те, що діяло ся (розуміє ся, в Греції) перед пельопонезькою війною, не було нічим великим ані від воєнного ані від иньших поглядів, — о скільки можна заключати з ріжних познак і сьвідоцтв. Ся гадка сама собою легко зрозуміла. Але при ближшій огляді спостерігаємо тут такі трудности: 1) Сполучник *γὰρ* має лучити сю гадку з попередньою причиною або бодай обясняючо тобто речене має поясняти, чому писатель думає, що пельопонезька війна була найбільшим доси рухом Еллінів — бо попередне речене таке: *κίνησις γὰρ αὕτη μέγιστη δὴ τοῖς Ἑλλήσιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἰπεῖν, καὶ ἐπὶ πλείστον ἀνθρώπων*. Тимчасом таке получене на нашім місци що найменше дивне, коли вже просто не нельогічне: бо щож то за

доказ для релятивної величини пельопонезької війни з того, що все перед нею було не велике. Получене гадок тут таке саме, як би хтось, дивлячись на групу дерев, сказав: „се дерево найбільше, бо иньші малі“. Ми чекаємо по реченю *κίνησις γὰρ αὕτη μέγιστη* і т. д. позитивного доказу з порівняння пельопонезької війни з попередніми. Тимчасом ми його тут не знаходимо, аж у гл. 23, 1 читаємо справді порівняне пельопонезької війни з війнами перзькими, яко найбільшою подією минувшини (*τῶν δὲ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν* і т. д.) — при чім автор повторив попереду, лиш иньшими словами, й тезу в гл. 21, 2: *καὶ ὁ πόλεμος οὗτος, καίπερ τῶν ἀνθρώπων, ἐν ᾧ μὲν ἄν πολεμῶσι, τὸν παρόντα ἀεὶ μέγιστον κρινόντων, πανσαμένων δὲ τὰ ἀρχαῖα μᾶλλον θαυμαζόντων, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἔργων σκοποῦσι, δηλώσει ὁμῶς μείζων γεγενημένους αὐτῶν.*

А в тім і речене *κίνησις γὰρ αὕτη μέγιστη* і т. д. не дуже пристає до попереднього: *Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων... ἐλίπας μέγαν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων* і т. д. Зв'язь вимагає доконче всунення гадки: „І не помилив ся“. Та ся брахильоїя бодай не так дивна, як дальший, що йно обговорений, льоїчний скок.

2) Тукидид ділить грецьку історію перед пельопонезькою війною на *τὰ πρό αὐτῶν* і *τὰ ἔτι παλαιότερα*. Сей поділ теж що найменше в часті нельоїчний, бо загальний вислов *τὰ πρό αὐτῶν* мусить обіймати навіть *τὰ παλαιάτα* (не лиш *παλαιότερα*). Такий поділ можна би було прийняти лиш тоді, якби писатель був означив словами *τὰ πρό αὐτῶν* лише часи безпосередно перед пельопонезькою війною й подав докладно їх границю взад. Тимчасом він не зробив ані одного ані другого. Учені напсували вже багато паперу й чорнила, аби дійти, що розуміти під *τὰ πρό αὐτῶν* і *τὰ ἔτι παλαιότερα*. Steitz¹⁾ гадає, що навіть Тукидид не здавав собі ясного рахунку з того поділу: але, як мав на думці яку границю, то певно найскорше ще перзькі війни. Гадка Штайца дуже влучна — чому, се покаже ся низше, — але вона не усуває недокладности вислову Тукидида. До того вяжуть ся з висловом ще иньші трудности. Наколи Тукидид означив словами *τὰ πρό αὐτῶν* *καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα* цілий

¹⁾ August Steitz: Über den Gedankengang im Prooemium des Thukydides (Jahn's Jahrbücher für Philologie und Pädagogik 83 (1861), 234.

час перед пельопонезькою війною, то якже міг він з чистою совістю прикладати слова того самого речення *σαφῶς μὲν εἶδρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν*, до історії т. зв. п'ятдесятиліття, а слова *οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι* до перських воєн? Отсе спонукало ученого Л. Гербста до зміни слів *τὰ πρό αὐτῶν* на *τὰ Τρωικά*¹⁾. Та така зміна противить ся тенденції самого Тукидида. Він же хоче прецінь доказати, що пельопонезька війна була найбільшою подією цілої минувшини (*ἀξιολογώτατον τῶν προεγεννημένων*), а не лиш більшою від троянської війни і ще давніших. І справді, він не поперестає на осуді троянського походу, лиш обговорює й далші часи аж до самої пельопонезької війни (гл. 12—19).

3) Наколи Тукидид в гл. 1, 1 говорив лише про війну саму, що її великість передчував, а в наведеном дальшій реченю говорить вже про соціальні відносини взагалі (*τὰ πρό αὐτῶν καὶ τὰ ἐπι παλαιότερα... οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα*), то маємо тут певне пересунене первісної мисли, котре також мусить мати свою психологічну підставу. Е. Шварца так застановив сей факт, що він признав цілу археологію (гл. 2—19) осібно написаною розвідкою, котру на його думку аж видавець Тукидидової Історії, по смерті автора, на нинішне місце всунув²⁾. Я далекий від притакнення Е. Шварцови в тій справі: бо, по перше, ми не маємо з старини жадної звістки про які небудь осібні трактати Тукидида, а по друге, я не можу уявити собі причини, що моглаб була спонукати видавця Тукидидового, замість осібну працю осібно видати, всувати її з великим трудом і нездарністю до Історії пельопонезької війни. Я радше піду тут за иньшими ученими і традицією і буду уважати сполучене археології з історією пельо-

1) L. Herbst: Zu Thukydides I, 6.

2) Ed. Schwartz: Über das erste Buch des Thucydides (Rheinisches Museum 41 (1886), 216—217): „Nach dem Vorangegangenen muss der Leser erwarten, dass von früheren Kriegen gehandelt wird; als Thema der Archäologie wird aber angegeben die Geringfügigkeit der früheren griechischen Machtverhältnisse. Das ist mit nichten dasselbe: wer den überlieferten Zusammenhang vertheidigt, muthet dem Thukydides die grosse Nachlässigkeit zu, dass er an Stelle des richtigen Vergleichobjectes ein anderes untergeschoben hat. — Ich wage daher die Behauptung, dass Thukydides selbst die Archäologie nicht in den Zusammenhang eingefügt hätte, in welchem dieselbe überliefert ist“.

понезької війни ділом самого Тукидида. Та всеж таки треба як небудь вяснити оті дивні труднощі і льоїчні неточности Тукидида, на котрі я що йно вказав.

Ключ до їх розвязки подав уже перед 27 роками Др. Людвик Цв'ікліньський у своїй розвідці „*Quaestiones de tempore, quo Thucydides primam historiae suae partem composuerit*“ (1873). Цв'ікліньський перший пізнав, що переказаний порядок думок зараз на вступі Тукидидової історії не був первісним, бо противить ся психольоїчним і льоїчним правам мислення. Він тому виступив з твердженням, що в первіснім концепті Тукидида зараз по 1, 1 був уступ 23, 1, в котрім дійсно знаходимо відповідь на те, чому Тукидид не помилив ся, думаючи відразу, що пельопонезька війна буде найбільшою подією знаної йому грецької історії. Ми там читаємо: *Τῶν γὰρ (нині замість γὰρ стоїть δέ — чому, побачимо далше) πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικὸν καὶ τοῦτο δμως δύοιν ναυμαχίαιν καὶ πελοπονησιαίαν ταχέϊαν τὴν κρίσιν ἔσχε*. На поперегте свого здогаду підніс Цв'ікліньський і ту обставину, що гл. 23 не має жадного льоїчного получена з гл. 22.

Бистроумний здогад Цв'ікліньського я приймаю без застереження; він — на мій погляд — відповідає фактичній правді і тому так легко розмотує всі наведені труднощі. Та при тім треба відповісти ще на два питання: 1) чому Тукидид уважав потрібним всунути гл. 2—22? 2) чому він того додатку не получив належито з тим, що вже перше було?

Що до першого питання, то відповідь на него непевна, бо безпосередного свідощтва про те нема жадного. Але з великою правдоподібностю можна сказати от що: Коли Тукидид написав, що уважає пельопонезьку війну більшою від всіх воен минувшини, а при тім порівняв її лише з походом Ксеркса на Грецію, то мусів певно — головно з огляду на могучий вплив Гомера — почути потребу сказати ще щось прецінь і про троянську війну, яко найбільше славлений подвиг предків. Се — без сумніву — було найпершою спонукою для Тукидида до згаданя й давно минулих часів грецького жита. І се поясняє нам заразом відповідно той факт, що *τὰ Τρωϊκά* становлять для археольоїї, так сказати-б, осередок і для Тукидида творять ту граничну епохальну лінію, котра ділить цілу минувшину на *πρὸ τῶν Τρωϊκῶν* (гл. 3, 4) і *μετὰ τὰ Τρωϊκά* (гл. 12, 1).

Але разом з тим з'явила ся тут і иньша потреба. Пельопонезьку війну міг Тукидид з наїздом Ксеркса зараз порівнати, бо

той останній був ще в живій пам'яті його земляків, а надто було вже про него й широке оповідане Геродота. За те події давно минулих часів мусів він що йно своїм критичним оком оціняти що до їх ваги і вартости, мусів передовсім обдирати їх з мітів і поетичних прикрас, аби кождий читач міг собі їх порівняти з подіями пельопонезької війни. Вкінці чим більше Тукидид пізнавав важність свого твору, тим більшу мусів чути в своїм серці потребу долучити до праці, що мала бути *κτῆμα εἰς αἰεί*, також перегляд цілої грецької минувшини, тим більше, що в її оцінюваню дуже часто не годив ся не лише з звичайними людьми, але й з ученими істориками свого часу¹). Так зродила ся — на мій погляд — т. зв. археологія. Треба було її з попередю списаними гадками звязати, на разі з тим, що було з передю. Тут докинув Тукидид реченє *κίνησις γὰρ αὐτῆς μερίστη* і т. д. і наведену висше мною диспозицію, в якій а ргіогі сказано, що ціла давнїйша історія Греції не представляє нічого великого в порівнаню з пельопонезькою війною. Тим способом, здає ся, найпростїйше і найприроднїйше пояснити і те пересунене теми, що так дуже ударило Е. Шварца, і иньші трудности, на які я висше вказав.

Тому що суд про те, чи давнїйші війни були більші від пельопонезької чи ні, міг оснований ся лиш на докладнїй оцінці соціальних відносин взагалі — бож самі війни, як троянську, прикрасили й побільшили перекази поетів й льотографів, — то і не дивно, що Тукидид говорить в археології про елементи народної сили взагалі, а не про самі війни. Тому що він в тім перегляді хотїв обняти цілу минувшину, але при тім був собі сьвідомий того, що про перзькі війни вже говорить на иньшій місци (тобто в нинїшній гл. 23), то легко зрозуміти, як йому могло вирвати ся отсе нельогічне або радше лиш недокладне, тим часове означене минувшини словами: *τὰ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα*. А що при тім він більше думав про давнїйші часи, як про перзькі війни, бо вже про них, як сказано, на

¹) Чи і о скілько повстане археології звязане з перероблюванєм архідамїйської війни для приладженя її до пізнїйше задуманого (так кажуть деякі учені на підставі слів кн. V, гл. 26) опису цілої 27-літньої війни — як се Цвїклїнський приймає (Quaestiones 26) — сього не вмію докладно сказати. Обсяг і характер уступу вказують — на мою думку — лиш те певно, що Тукидид, пишучи його, думав вже про цілу 27-літню війну.

иньшим місци говорив, то міг легко докинути й слова *σαφῶς μὲν εἰρηεῖν διὰ χρόνον πλῆθος ἀδύνατα ἦν*, котрі спонукали Гербста до неправдоподібної конектури *τὰ Τρωικὰ* замість *τὰ προ αὐτῶν*. Тукидид міг докинути ті слова тим більше, що сам протягом своєї роботи досить зробив досвідку про те, як то тяжко, навіть найсовітнішому дослідникови (пор. гл. 22, 3) дійти до повної правди хочби в справах сучасних та що він сам мусів ганити (гл. 97, 2) історика найближшої минувшости Гелляніка за недокладність в представленю т. зв. пятьдесятилітя. Не дармож і додає сам (гл. 20, 3): *πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα ἔτι καὶ νῦν ὄντα καὶ οὐ χρόνῳ ἀμνηστούμενα καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνας οὐκ ὀρθῶς οἴονται...*¹⁾

Лишає ся нам ще відповісти на друге питанє, а то: чому на отсім місци знаходимо нараз стільки неточностей і трудностей у письменника, котрий зрештою не один уступ свого твору написав з такою блискучою прецизиєю, що його писательський талант находив все і всюди щирій подив.

Е. Шварц і фон Вілямовіц-Меллендорфф (Hermes XX, 487 сл.) звалюють усе на видавця Тукидидового; Л. Гербст старає ся ратувати Тукидида неправдоподібними конектурами і штучною інтерпретацією; А. Бауер (Philologus, 46) ігнорує ті труднощі; Едвард Маєр²⁾ (E. Meyer: Forschungen zur alten Geschichte I, 122) видить в них лиш наслідок невідповідної форми, в яку Тукидид убрав свій погляд на минувшину Греції.

Найприроднійше а zarazом найвідповіднійше для великого історика вияснюють справу майже рівночасно і від себе незалежно В. Шмід³⁾ і Л. Цв'ікліньский⁴⁾. Цв'ікліньский пише: „Твір Тукидида не лиш не допроваджений до того часу, котрий собі автор задумав, — бо вриває ся вагло серед оповіданя випадків 21 року війни — але він взагалі не викінчений, до виданя не приготований. Автор працював ще над своєю руко-

¹⁾ В епізоді про Пізистратидів і в словах (21, 1): οὔτε ὡς ποι τὰ ἀμνηστία περὶ αὐτῶν ἐπὶ τὸ μείζον κοσμοῦντες μᾶλλον πιστεύων οὔτε ὡς λογιγράφοι ξυνέθεσαν ἐπὶ τὸ προσαγωγώτερον τῆ ἀχροάσει ἢ ἀληθέστερον ὄντα ἀνεξέλεγκτα καὶ τὰ πολλὰ ὑπὸ χρόνου αὐτῶν ἀπίστως ἐπὶ τὸ μυθώδες ἐκνευκτικῶτα містить ся — по однудушній гадці учених — критика Геродота.

²⁾ Так само думає про справу Е. Маєр і в другім томі своїх „Forschungen“ (в прекрасній статі про Тукидида); сей том вийшов минулого року.

³⁾ W. Schmid: Zur Entstehung und Herausgabe des Thukydideischen Geschichtswerkes (Philologus 49, 17 наст.).

⁴⁾ L. Cwikliński: Opis zarazy ateńskiej, 1891, стр. 42—49.

писю, робив принагідно річеві або стилістичні, менше або більше важні зміни, при чім, правда, ще неодного не додав, не змінив або не пропустив, неодної зміни знов з рештою тексту органічно не звязав, бо манускрипт ще до друку не був готовий. Нам переховав ся той манускрипт. З нього можемо до певної міри пізнати, як працював великий атенський історик, як поступала його робота наперед; але рівночасно ся обставина наказує нам велику обережність і пригадує нам, що ми не сміємо і не можемо всього, що обіймає діло, мірити одною і тою самою мірою“ (стр. 43). Ми повинні пам'ятати й про видавця, доси нам незвісного. Та хтоб він не був, мусів певно совісно сповнити свою працю; „бо в противнім разі не мали бисьмо так багато слідів, що видав нескінчене діло, лиш рукопись автора. — Видавець додавав імовірно з своєї голови лиш тільки, кілька вимагала неминуча потреба, і лучив радше механічно і поверховно, ніж би мав був змінити текст автора“ (стор. 49)¹).

Се результати, до котрих дійшов Цв'іклінський на підставі своєї бистрої аналізи звісного Тукидидового опису атенської зарази. Мені видить ся, що отсі результати зовсім певні, так що я чую себе в повнім праві ужити того самого ключа й на інших місцях, де маємо до діла з трудностями композиції Тукидидової історії. Приставане ключа потвердить його правдивість, неприставане або може не цілковите приставане може вказати ще й на інші моменти, яких в описі зарази не було. Я стараю ся в отсій праці при помочи методи мого Високоповажаного учителя проаналізувати так звану археольогію.

І справді. Трудности, які подибуємо зараз на вступі Історії Тукидида і які я висше зазначив, розяснюють ся найлекше і найприроднійше на підставі тез проф. Цв'іклінського. І так: 1) Тукидид не написав онтих трьох речень одним тягом; 2) уступ не оброблений ще остаточно. Занадто вчасна і нагла смерть не дозволила авторови викінчити твір. — Чи маємо в данім уступі признати яку небудь діяльність видавця? Мені видить ся, що ні; бо видавець, як був би лиш хотів, був би

³) Недавно повторив в головнім зарисї погляд Цв'іклінського G. Friedrich в праці „Die Entstehung des Thukydideischen Geschichtswerkes“ (Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik 155, 255 наст.), хоч в поодиноких точках нераз инакше думає.

певно оті гадки зручнійше вмів получить. Радше треба думати, що видав знайдені нотатки Тукидида без зміни. З другого боку нема тут жадної такої недорічності, якої-б Тукидидови навіть у концепті не можна було признати.

І я так далекий від того, щоб з Е. Шварцом археологію уважати осібною працею Тукидида, що навіть тому 1, 2 (*οὐ μὲγάλα νομίζω γενέσθαι*) буду уважати пробним каменем при виділюваню її первіснійших і пізнійше повсуваних уступів. Бож очевидно, уступи написані зі становища теми, певно, а бо-дай по всякій імовірности, первіснійші від тих, що не підходять під тему, лиш, так сказати-б, докинені без належитої звязи з нею.

Осередок, коло котрого ірупує ся погляд Тукидида на минувшину Греції, становить, як вже було сказано, троянська війна (*τὰ Τρωικά*). Се видко і з термінольоїї *πρὸ τῶν Τρωικῶν* (3, 1 і 4), *μετὰ τὰ Τρωικά* (12, 1) і поперед усього з того, що Тукидид оцінює передтроянські часи міркою троянського походу (9, 5 і 11, 3) а потроянські навязує до *τὰ Τρωικά* лиш мов би побічну справу — не самостійно важну (пор. 12, 1: *ἐπεὶ καὶ* (= *καὶ γὰρ*) *μετὰ τὰ Τρωικά ἢ Ἑλλάς ἐπι μετανίστατό τε καὶ κατακίετο, ὥστε μὴ ἠσυχάσασαν ἀξιεθῆναι*). Поза сим зовсім зверхним і, як побачимо, консеквентно не перепровадженим поділом ми надармо-б шукали в нинішнім стані Тукидидової археології за обдуманною композицією, а поперед усього за сим, чоґо маємо право чекати по темі 1, 2, тобто за ясим і прозорим уірупованем тих моментів (*τεκμήρια*), з яких автор вивів, що грецька минувшина не представляє нічого величного ані з воєнного ані з жадного иньшого погляду. Навіть вірний партійник Гербста, Фр. Міллер (Müller, у виданю I книги) мусів сконстатувати пересунене первісно задуманого пляну почавши від 4, 1. Він пише: „Viele Digressionen, besonders die über die Bedeutung der *Τρωικά* selber, machen es nothwendig, die Disposition nach den fünf Haupt- *τεκμήρια* äusserlich zurücktreten zu lassen und das Ganze nach den Zeitabschnitten zu ordnen“. Міллер вдоволяє ся констатованем дигрессій; я попробую висвітити й їх походжене.

Поставивши тезу 1, 2 *τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἐπι παλαιότερα οὐ μὲγάλα νομίζω γενέσθαι* etc.), починає Тукидид зараз же й її доказ. Яко перше *τεκμήριον* на довід свого твердження приводить він довголітне змінюване осідків в Греції (2, 1), бо через те не могло витворити ся ані багатство (*περιουσίαν* *χρη-*

μάτων οὐκ ἔχοντες) ані жите державне (δι' αὐτὸ οὔτε μεγέθει πόλεων ἰσχυρὸν οὔτε τῇ ἄλλῃ παρασκευῇ). Як довго тревав той стан? Тукидид не означив його кінцевого пункту хронологічно. Але з 12, 1 *ἐπεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἢ Ἑλλάς ἐν μεταστάτῳ* видко, що Тукидид признавав його ще й по троянській війні. Як же знов з тим погодити факт троянської війни? Прецінь вона була-б не можлива без постійного осідку, без сполученя більшої сили в одній рупці, без згідного виступу Греків. Агамемнон то прецінь — навіть у Тукидида самого — не атаман якоїсь там орди номадів, лиш могучий король славних Микенів; він пан цілого Арґоса і многих островів, а надто пострахом змушує иньших грецьких князів до походу, що властиво лиш його одного обходив. — Тут видко певну суперечність і нема сумніву, що гл. 2 не згоджує ся належито з цілістю, котра ґрупує ся коло троянської війни.

Отже що до чого дочіплене пізнійше без згоди? чи гл. 2 до трактату про троянську війну чи сей до гл. 2?

Є причини, що мене схиляють до першої альтернативи. В гл. 3, 1 читаємо так: *δηλοὶ δέ μοι καὶ τότε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν οὐκ ἦμιστα· πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ἐργασαμένη ἢ Ἑλλάς*. Тут перше речене пригадує читачеві ще раз головну тезу: *οὐ μέγала νομίζω γενέσθαι; καὶ τότε* має долучувати те, що слідує, до гл. 2 яко нове *τεκμήριον*. Але що робити з *γάρ*? Речене *πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν* etc. не стоїть прецінь з попередним в звязи причиновій, се лиш в осібне речене розвинена аппозиция до *τότε*, подібно як 2, 6 маємо в такім самім значеню асс. с. inf.: *καὶ παραδείγμαί τότε τοῦ λόγου οὐκ ἐλάχιστόν ἐστι διὰ τὰς μετοικήσεις τὰ ἄλλα μὴ ὁμοίως ἀξήθηται*. Можна виправді *γάρ* уважати також виясняючою партикулою супроти головного слова попередного реченя *ἀσθένεια*, але тоді лишає ся ні при чім *δηλοὶ δέ μοι καὶ τότε*. Конець кінцем сильного незвичайного анаколюта не можна тут заперечити і він мусть мати якусь свою причину.

Мені здає ся, що се *γάρ* належало первісно до иньшої звязі. Коли зважимо, що першою спонукю до т. зв. археольогіі був згляд на троянську війну, коли дальше порівнаємо будову реченя 3, 1 *πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται κοινῇ ἐργασαμένη ἢ Ἑλλάς* з такоюж будовою реченя 2, 1 *φαίνεται γὰρ ἢ νῦν Ἑλλάς καλουμένη οὐ πάλαι βεβαίως οἰκουμένη*, коли вкінци пригадаємо висше зазначену суперечність між гл. 2 і 12 з одного боку, і уступом про троянську війну з другого: то

може вільно нам буде прийняти, що первісно речене 3, 1 (*πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν* etc.) наступало безпосередно по темі 1, 2 *οὐ μὲγάλα νομίζω γενέσθαι*.

Але коли так, то щож викликало гл. 2?

Вже Штайц (ц. м. 238—238) завважав добре, що гл. 2 тісніше звязана з гл. 8, 2—3, і то так, що 8, 2—3 творить мов би антидот до гл. 2. В гл. 8, 2—3 оповідає автор, як мореплаводство і розвій торгівлі принесли з собою багатство і жаду майна, а заразом постійність осідку і ритвір міцніших політичних організацій. Згадати про се все мусів Тукидид вже перед троянською війною, бо — по його думці — вона була б неможлива без такої переміни соціальних відносин. Він пише: *Καταστάντος δὲ τοῦ Μίνω ναυτικοῦ πλοιμώτερα ἐγένετο παρ' ἀλλήλους... καὶ οἱ παρὰ θάλασσαν ἄνθρωποι μᾶλλον ἤδη τὴν κτήσιν τῶν χρημάτων ποιούμενοι βεβαίωτεροι ᾤκουν, καὶ τινες καὶ τείχη περιεβάλλοντο ὡς πλουσιώτεροι ἑαυτῶν γιγνόμενοι· ἐφίεμενοι γὰρ τῶν κερδῶν οἳ τε ἥσους ὑπέμενον τὴν τῶν κρείσσωνων δουλείαν, οἳ τε δυνατώτεροι περιουσίας ἔχοντες προσεποιῶντο ὑπηκόους τὰς ἐλάσσους πόλεις. Καὶ ἐν τούτῳ τῷ τρόπῳ μᾶλλον ἤδη ὄντες ὑστερον χρόνῳ ἐπὶ Τροίαν ἐστράτευσαν.* Гл. 2 знов представляє неґацію того стану. Тукидид отже, здає ся, додав гл. 2 аж з огляду на попередю написаний уступ 8, 2—3, при чім речене *δηλοὶ δέ μοι καὶ τότε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν* послужило містком до гл. 3. Решта концепту лишилася ся на разі без зміни, хоч її навіть дуже потребувала.

Але в гл. 3 треба пояснити ще иньшу трудність, а то ту, що на початку і кінці глави читаємо ту саму гадку, пор. 3, 1: *πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ἐργασαμένη ἢ Ἑλλάς* і 3, 4: *οἱ δ' οὖν ὡς ἕκαστοι Ἑλληνας κατὰ πόλεις τε ὅσοι ἀλλήλων ξυνίεσαν, καὶ ξύμπαντες ὑστερον κληθέντες οὐδὲν πρὸ τῶν Τρωικῶν δι' ἀσθένειαν καὶ ἀμύξιαν ἀλλήλων ἀθρόοι ἐπραξάν.* До того прилучує ся ще й та обставина, — на котру вже й Шварц звернув увагу, — що відміни в 3, 4 се лиш повторене або рекапітуляція слів про розширене назвиска *Ἑλληνας* в 3, 2: *καθ' ἕκαστους μὲν ἤδη τῇ ὁμιλίᾳ* (sc. *Ἑλληνι καὶ τοῖς παισὶν αὐτοῦ*) *μᾶλλον καλεῖσθαι Ἑλλήνας οὐ μὲντοι πολλοῦ γε χρόνου ἐδύνατο καὶ ἄπασιν ἐκνικῆσαι.*

Чи маємо й той уступ (про повстане імени *Ἑλληνας*) уважати пізнійше всуненим до первісного коротшого концепту археолоґії? Я думаю, що так. За тим говорить — окрім наведених моментів — ще й та обставина, що брак спільного на-

звиска не служить ще жадним доказом на *ἀμειξία* Греків в передтро-
янських часах. Прецінь сам Тукидид повідає, що Греки не мали
спільного імени *Ἕλληνες* навіть ще в часах Гомера¹⁾, тобто
кілька поколінь по троянській війні, а прецінь троянський по-
хід урядили спільно.

Найважнійшою причиною слабости Греції в давнійших ча-
сах було, по думці Тукидида, незнанє мореплавства. І через те
він додає при кінци гл. 3: „*ἀλλὰ καὶ ταύτην τὴν στρατείαν θα-
λάσῃ ἤδη πλείω χρόμενοι ξυνῆλθον*“ т. зн. „але й той похід
урядили спільно, як вже по мори почали більше їздити“. Значіне того реченя, а заравом партикули *καὶ* — котрої Е.
Шварц не може зрозуміти (на цит. м. стр. 207) — стає ще
яснійшим, як його замінити на рівноважне речене неґативне,
напр. так: „але й того походу не могли-б були виконати спільно,
як би не були вже вправили ся в морепластві“. Се речене
могло дуже добре стояти зараз по 3, 1. Воно не потребувало
зовсім до свого доповнення попередю згадки про назву *Ἕλληνες*.
І як раз тому мусів Тукидид всунений екскурз про назвиско
Греків закінчити тою самою гадкою, яку екскурз надто далеко
назад відсував, — щоб назад привернути звязь з тим, що слі-
дувало. Всунене екскурза наступило мабуть тоді, як потреба ко-
роткої оцінки грецької минувшини розвинула ся в душі автора
в постанову дати повний перегляд давнійшого грецького житя
аж до пельопонезької війни.

З иньшими такими додатками, котрі навіть не підходять
під тему з 1, 2, стрічаємо ся зараз в гл. 4. Тут впадають
в око передовсім два моменти: 1) Получене гл. 4 з гл. 3 знов
сполучником *γάρ*; 2) Повторене тої самої справи, про котру чи-
таємо в гл. 4, в гл. 8, 2—3. Пор. в гл. 4 слова: *Μίνως γὰρ
παλαίτατος ὢν ἀνοῆ ἴσμεν ναυτικὸν ἐκτέσαστο καὶ τῆς Ἑλληνικῆς
θαλάσσης ἐπὶ πλείστον ἐκράτησε καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων ἠρξέε τε
καὶ οἰκιστὴς πρῶτος τῶν πλείστων ἐγένετο Κᾶρος ἐξελάσας καὶ τοὺς
ἑαυτοῦ παῖδας ἠγεμόνας ἐγκαταστήσας· τό τε ληστικὸν, ὡς εἰκός, κα-
θήρει ἐκ τῆς θαλάσσης ἐφ' ὅσον ἐδύνατο, τοῦ τὰς προσόδους μᾶλλον
ἶέναι αὐτῷ — в висше наведеними словами гл. 8, 2—3:
*καταστάντος δὲ τοῦ Μίνω ναυτικοῦ πλωμώτερα ἐγένετο παρ' ἀλλή-
λους etc.**

1) τεκμηρίοι δὲ μάλιστα Ὅμηρος· πολλῶ γὰρ ὕστερον ἔτι καὶ τῶν Τροικῶν
γενόμενος οὐδαμοῦ τοὺς ξύμπαντας ὠνόμασεν οὐδ' ἄλλους ἢ τοὺς μετ' Ἀχιλλέως
ἐκ τῆς Φτιώτιδος.

Один і другий факт мусить природно мати свою причину. В тім разі, як покаже ся, одну і ту саму. І так насамперед сполучник γάρ зрозумілий лиш з огляду на 8, 2, бо аж тут читасмо властиво обяснене до слів 3, 5: *ἀλλὰ καὶ ταύτην τὴν στρατείαν θαλάσῃ ἤδη πλείω χρόμενοι ξυνήλθον* (пор. повторене тої самої гадки при кінци 8, 4: *καὶ ἐν τούτῳ τῷ τρόπῳ μᾶλλον ἤδη ὄντες ὑστερον χρόνῳ ἐπὶ Τροίαν ἐστράτευσαν*). Вже та одна обставина веде нас до думки, що оте γάρ, про яке тут бесіда, первісно належало до 8, 2, і що уступ 8, 2 в первіснім концепті наступав зараз по 3, 5. Ся гіпотеза виясняє природно і найпростійше зазначене висше повторене тої самої думки в 4 і 8, 2—3 і брак звязи між 8, 2 і 8, 1. Вона відповідає також висше прийнятій правдоподібности, що Тукидид первісно мав на думці не перегляд цілої минувшини грецької, лише оцінку славної троянської війни. З тих причин сьмію твердити, що первісно гл. 8, 2 слідувала безпосередно по 3, 5 і то зі сполучником γάρ, отже: *καταστάντος γάρ τοῦ Μίνω ναυτικοῦ* etc. Але опісля постановивши обговорити справу основнійше, Тукидид всунув екскурз про діяльність Міноса і про той стан, який Мінос поправив. Тим способом повстав уступ гл. 4 — гл. 8, 1, як з другого боку уступ гл. 8, 3 викликав яко свій антидот гл. 2, а вислов *ἡ νῦν Ἑλλάς καλουμένη* (2, 1) зродив уступ гл. 3, 2—3 про повстанє назвиска *Ἑλληνες*.

Який час відділяє списане тих ріжних уступів від себе, сього я не в силі сказати, рівнож як і того ні, щб Тукидид змінив в попереднім концепті, додаючи нові гадки. Я хочу тут означити лиш психологічне наступство незалежно від себе подуманих комплексів гадок.

Але й уступ гл. 4 — гл. 8, 1 не творить однолітої цілости, як се вже й Е. Шварц завважав (цит. м. 209). В нїм заставляють уважного читача отсі моменти: 1) Безпосередне наступство реченя 5, 3 (*ἐλήχοντο δὲ καὶ κατ' ἡπειρον ἀλλήλους*) і доказ його з *σιδηροφορεῖσθαι* по 5, 2: *δηλοῦσι δὲ τῶν τε ἡπειρωτῶν τινες ἔτι καὶ νῦν οἷς κόσμος καλῶς τοῦτο δρᾶν* (тобто *ληστεύειν*). Істнованє розбишацтва в деяких грецьких країнах ще в часах Тукидида служить прецінь найсильнійшим доказом на се, що в давнійших часах розбишацтво цвило загально; отже не треба було того доказувати по 5, 2 в дальших параграфах зі спорадичного подекуди звичаю ношеня зброї в щоденнім житю. 2) Місце глави 7. Ся доказує колишне процвитанє розбишацтва морського з географічного положеня деяких старих

міст, між тим як ся справа вже обговорена в гл. 5, 2. 3) Зміст, місце і получене уступу 8, 1; бо по перше він говорить про народність старих мешканців островів, а не про їх розбишацтво — а ми сего надіємо ся по початковім реченю *καὶ οὐχ ἥσσαν λησταὶ ἦσαν οἱ νησιῶται*; — по друге, говорячи про мешканців островів, належить він своїм змістом до 5, 1; по третє його початок що найменше дивний, коли вже не недорічний, по гл. 5, 1 і по гл. 7, котрі як раз обговорюють розбишацтво морське.

Якже вяснити оті браки? Думаю, що й тут ключ проф. Цвіклінського найліпше додає ся: уступ не написаний одним тягом. На мою думку, се певне, що разом з екскурзом про Міноса (гл. 4) написаний і уступ гл. 5, 1—2, бо уступ про Міноса був би недокладним без 5, 1—2. Може рівночасно, а може й трохи пізнійше, — (в кождім разі одначе скорше як гл. 5, 3 — гл. 6 і гл. 8, 1) — доданий уступ гл. 7, бо він служить доповненем до гл. 5, 2, що правда, доповненем з трохи відмінного становища: гл. 7 доказує, що розбишацтво в давних часах не уважано навіть ганьбою, гл. 5, 2 говорить лиш, що воно взагалі існувало. Гл. 7 могла первісно лучити ся з гл. 5, 2 сполучником *καὶ*, отже звучала: *καὶ τῶν πόλεων ὄσαι μὲν* і т. д.

Уступ гл. 5, 3 — гл. 6, котрий з головною темою цілого екскурза (гл. 4 — гл. 8, 1) лучить ся реченем *ἐλήζοντο δὲ καὶ κατ' ἡπειρον ἀλλήλους*, говорить властиво головно про убори на півострові грецькім і про дотичні анальоїї між давними Греками і варварами часів Тукидида. Се видко найліпше з речень 5, 3: *καὶ μέγρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περὶ τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρονᾶνας καὶ τὴν αὐτὴν ἡπειρον* і 6, 6: *πολλὰ δ' ἂν καὶ ἄλλα τις ἀποδείξειε τὸ παλαιὸν Ἑλληνικὸν ὁμοίωτροπα τῷ νῦν βαρβαρικῷ διατῶμενον*. Згадка про *σιδηροφορεῖσθαι* служить лиш до причіплення сього нового екскурзу до давнійшого про розбишацтво. Сей новий екскурз лежить, зовсім природно, ще дальше від первісної задачі археології, як тамтой. Вставку пізнати ще дуже добре по тім, як гл. 7 відділена від гл. 5, 2.

Уступ 8, 1 застановлює ся над національністю передгелленських мешканців островів. Його викликали певно слова гл. 4. *Κᾶρας ἐξελάσας*.

Але як повстав нинішній порядок уступів? Про се годі щось певне сказати. Одначе взагалі виглядає так, як би видавець Тукидида знайшов нинішню археологію, в части бодай,

лише в особних, неповязаних з собою нотатках і записках. Він всунув уступ гл. 5, 3 — гл. 6 не на своє місце, через те перервав звязь між 5, 2 і 7, а при тім на початку гл. 7 мусів змінити *καὶ τῶν πόλεων* на *τῶν δὲ πόλεων ὄσαι μὲν* etc. Може бути, що від нього походить і нездарний початок гл. 8, 1.

Обговоривши в гл. 8, 2—3 перемену первісних відносин на такі, в котрих уже троянська війна була можлива, Тукидид приступив до оцінки самої троянської війни.

По тім, що до тепер сказано, можна чекати з гори, що той уступ вже в своїй найпервіснійшій концепції був ширший і основнійший ніж иньші уваги про минувшину Греції. І дійсно. Цілий довгий трактат про троянську війну (гл. 9 — гл. 11) має лиш один малесенький уступ (гл. 9, 2—3), що був пізнішою вставкою. Я вважаю його такою з отсих причин: 1) Уступ починає ся дивним *δέ καί*, замість чого ми чекали би реченя з *γάρ*, яко поясненя попередного реченя про силу Агамемнона: *Ἀγαμέμνων τε μοι δοκεῖ τῶν τότε δυνάμει προύχων καὶ οὐ τοσοῦτον τοῖς Τροιάδεω ὄρεοις κατελιμμένους τοὺς Ἑλένης μνηστήρας ἄγων τὸν στόλον ἀγεῖραι*. 2) На кінци уступу читаємо речене написане очевидно лиш для відновленя сим уступом перерваної звязи: *ἃ μοι δοκεῖ Ἀγαμέμνων παραλαβὼν καὶ ναυτικῶ τε ἅμα ἐπὶ πλεόν τῶν ἄλλων ἰσχύσας τὴν στρατείαν οὐ χάριτι τὸ πλεῖον ἢ φόβῳ ξυναγαγὼν ποιήσασθαι*. Подібність сього реченя до висше наведеного, що стоїть при кінци гл. 9, 1, мусить кождому впасти в око. Поспішно ужите *ἃ*, котре — як се вже Шварц завважав, — не має жадної належитої реляції, а до того дуже непевно дочіплене *ναυτικῶ τε ἅμα*, показують виразно ціль того реченя. 3) Уступ оповідає про зріст Пельопідів наслідком відносин родинних, а не — як би можна було надіяти ся з того, що було попереду, — з причини розвою мореплавства. Отже по моїй думці се певна річ, що первісно по 9, 1 наступав безпосередно кінець 9, 3: *φαίνεται γὰρ ναυσὶ τε πλείοις αὐτὸς ἀφικόμενος* etc. Вставка була потрібна, щоб ліпше вяснити підставу сили Агамемнона, бо мотивоване самим мореплавством було очевидно недостаточне, тим більше, як пригадати приняту Тукидидом 5, 1 звязь між мореплавством і розбишацтвом: *ἐπειδὴ ἤρξαντο μᾶλλον περαιοῦσθαι ναυσὶν ἐπ' ἀλλήλους, ἐτρέποντο πρὸς ληστείαν*.

Обговоривши так часи передтроянські і троянські мусів Тукидид додати щось і про потроянський період. І він долучує уваги свої про нього — з огляду на головну тему 1, 2 — словами: *ἐπεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἢ Ἑλλάς ἐτι μετανίστατό τε καὶ*

κατακίζετε, ὥστε μὴ ἠσυχάσασαν ἀδξήθῃναι. В тій дальшій частині не такий вправді нелад, як в попередних, але всеж таки можна ще виразно бачити ріжні верстви концепту.

І так ясно видко, що гл. 12, 4 *μόλις τε ἐν πολλῷ χρόνῳ ἠσυχάσασα ἢ Ἑλλάς βεβαίως καὶ οὐκ ἐπι ἀνισταμένη ἀποικίας ἐξέπεμψε* і т. д., а передовсім її кінцеве, зрештою маловажне, реченє *πάντα δὲ ταῦτα ὕστερον τῶν Τρωικῶν ἐκτίσθη* з зовсім иньшого становища написані як 12, 1—2. В гл. 12, 1—2 робить автор зі стану Греції по троянській війні виводи про саму троянську війну і часи перед нею, а 12, 4 пише вже з становища чисто хронологічного оповіданя, до того подекуди навіть суперечного з темою 1, 2; бож колонізація чужих земель — то сьвідоцтво високого розвою властивої Гелляди, а Тукидид постановив властиво доказати, що минушина грецька взагалі незначна. Зрештою навіть прикре повторенє того самого дієприкметника *ἠσυχάσασα*, два рази так близько себе, говорить проти рівночасности тих двох уступів.

Але коли так, то що йшло в первіснім концепті по гл. 12, 2? Чи глава 13? — Се може бути, бо навязане словами *δυνατώτερας δὲ γιγνομένης τῆς Ἑλλάδος* вказує на такий попередний уступ, в котрім була бесіда про слабі сили Греції, а таким як раз були гл. 12, 1—2. Та проти того можна піднести отсі моменти: 1) Уступ гл. 13 — гл. 15 не написаний безпосередно під впливом і в дусі головної теми (з 1, 2), лиш обіймає досить спеціальну діпрессию про розвій грецької маринарки. Вправді діпресия причіплена до теми реченєм: *δυνατώτατα γὰρ ταῦτα τῶν ναυτικῶν ἦν, φαίνεται δὲ καὶ ταῦτα, πολλαῖς γενεαῖς ὕστερα γενόμενα τῶν Τρωικῶν, τριήρεσι μὲν ὀλίγαις χρώμενα, πεντηκοντόροις δ' ἔτι καὶ πλοίοις μακροῖς ἐξήρτυμένα ὥσπερ ἐκείνα;* але й те реченє само викликає проти себе сумніви, бо перериває оповіданє про розвій флот, а надто починає ся знов неможливим *γάρ*. Зрештою подібність думок 14, 1 (кінець): *ταῦτα γὰρ τελευταῖα πρὸ τῆς Ἐέρξου στρατείας ναυτικὰ ἀξιόλογα ἐν τῇ Ἑλλάδι κατέστη,* — де знов маємо неорганічне *γάρ* — і 15, 1: *τὰ μὲν οὖν ναυτικὰ τῶν Ἑλλήνων τοιαῦτα ἦν, τὰ τε παλαιὰ καὶ τὰ ὕστερον γενόμενα* — де, як учить звязок думок (наступає реченє *ἰσχὸν δὲ περιεποίησαντο ὁμῶς οὐκ ἐλαχίστην οἱ προσσχόντες αὐτοῖς*), під *τοιαῦτα* треба розуміти як раз невелику вартість тих флот — вказує на те, що і тут маємо до діла з ріжними нерівночасними верствами концепту.

2) Деякі місця уступу 13—16 се в значній частині повторення з попередних розділів, котрі ми признали первісними, ба, вони подекуди навіть суперечать тамтим. Я зазначую коротко факти: а) В гл. 13, 5 оповідає ся про Коринтян то само, що передше 4, 1 сказано про Міноса. Пор. 13, 5: *ἐπειδὴ τε οἱ Ἕλληνες μᾶλλον ἐπλωζον, τὰς ναῦς κτησάμενοι* (sc. οἱ Κορίνθιοι) τὸ ληστικὸν καθήκον καὶ ἐμπόριον παρέχοντες ἀμφοτέρω δυνατὴν ἔσχον χρημάτων προσόδω τὴν πόλιν з 4, 1, а також 8, 2. (Оба місця вже висше наведені). б) Значіне мореплавання для розвою соціальних і політичних відносин Греції зазначене було вже досить при обговорюваню троянської війни. Прецінь по думці Тукидида троянська війна була б не можлива без попередного розвою мореплавання (пор. 3, 5 і 8, 2 — 9, 4): отже 15, 1 се повторене, що належить виключно до діпресії про розвій флот. в) В попередних розділах представляє Тукидид справу так, немов би мореплавання було тою силою, що старий стан розбишацтва і кочовництва замінила на стан зносин торговельних, добробиту і постійних осідків. Се виходить з порівняня 2, 2 з 8, 2—3. Тимчасом 13, 1 показує й відворотний вплив материяльного добробиту на розвій мореплавання, а з 13, 5 довідуємо ся надто, що давно перед повстанем морської торгівлі була в Греції континентальна торгівля, котра теж не мало приносила доходу дотичним містам.

Така сама недокладність містить ся і в гл. 15, 2. Ми вже чули висше про Агамемнона, що він панував над цілим Аргосом і многими островами, отже що вже тоді в Греції були знані відносини державної залежности, а деякі міста лучили ся часто до суільних підприємств. Тимчасом 15, 2 читаємо, що аж по кінець VI віку — винавши делянтийську війну — Греки *οὐ ξυνεισηθήκεσαν πρὸς τὰς μεγίστας πόλεις ὑπήκοοι, οὐδ' αὖ αὐτοὶ ἀπὸ τῆς ἴσης κοινὰς στρατείας ἐποιοῦντο, κατ' ἀλλήλους δὲ μᾶλλον ὡς ἕκαστοι οἱ ἀστυγείτορες ἐπολέμουν*. Так ріжних поглядів не міг написати той самий письменник в тім самім часі. А що приймати так великі іптерполяції не можливо, то лишає ся лиш один вихід: признати уступ 13—15 пізнійшою, не приладженою добре до попередного тексту вставкою.

За сею думкою промовляють ще отсі моменти:

1) Подвійна згадка про тиранів, відповідна і з первісною темою (1, 2) згідна в гл. 17 і принагідна, але з кількох причин дивна в гл. 13, 1. Бо якже розуміти звязь між економічним розвоєм Греції й повстанем тираній в отсих словах гл. 13, 1:

δυνατωτέρας δὲ γιγνομένης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν χρημάτων τὴν κτῆσιν ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον ποιουμένης τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων (πρότερον δὲ ἦσαν ἐπὶ ῥητοῖς γέρασι πατρικαὶ βασιλείαι) ναυτικὰ τε ἐξηρώετο ἢ Ἑλλάς καὶ τῆς θαλάσσης μᾶλλον ἀντείχοντο; Над сим місцем ломило собі голову вже дуже багато учених, але доброго вяснення ще ніхто не дав. Я ближше в сю справу не хочу входити. Може бути навіть, що ще найліпше було б признати слова *τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων, πρότερον δὲ ἦσαν ἐπὶ ῥητοῖς γέρασι πατρικαὶ βασιλείαι* інтерполяцією. Та для нас тут вистарчає зазначити, що нині між отсим місцем, де говорить ся про користний вплив тиранів на розвій Греції, і згадкою про тиранів в гл. 17, де читаємо при кінци: *οὕτω πανταχόθεν ἢ Ἑλλάς ἐπὶ πολὺν χρόνον κατείχετο μήτε κοινῇ φανερόν μηδὲν κατεργαζέσθαι, κατὰ πόλεις τε ἀτολμοτέρα εἶναι*, ми також домагали б ся більшого вирівняння.

2) Подвійна згадка Йонців: 13, 6 і 16. Бож з 13, 6 виходить, що розцвіт сили морської малоазійських Йонців припадає як раз на час Кира і подекуди навіть звязаний з йогож завойованнями; в гл. 16 знов являє ся панованє Кира головною запорою розвою тих самих Йонців. Сі розважання провадять нас на думку про звязь гл. 16 з гл. 12, 1—2, де власне була бесіда про те, що й по троянській війні, хоч цвило вже мореплаводство і торговля, стояли ріжні перешкоди на дорозі розвоєви грецької сили. Очевидно, я не тверджу через те, що коли небудь гл. 16 безпосередно ішла за гл. 12, 2. Може бути, що їх відразу розділяла яка коротка згадка грецької колонізації і грецького мореплаводства. Але що нинішний уступ гл. 12, 3 до гл. 15 не подуманий рівночасно з 12, 2 і 16, то, гадаю, достаточо доказано.

Та я не тверджу також, що уступ 12, 3 до 15 творить одноцільний трактат. Се видко ясно, що уступ про розвій флот сицилійських тиранів, Керкирайців, Айтінетів і Атенців доданий пізнійше — через що потреба було рекапітуляції (*τὰ μὲν οὖν ναυτικὰ τῶν Ἑλλήνων τοιαῦτα ἦν, τὰ τε παλαιὰ καὶ τὰ ὕστερον γενόμενα*), щоб мати поміст до дальшого реченя: *ισχὸν δὲ περιεποιήσαντο ὁμῶς οὐκ ἐλαχίστην οἱ προσσχόντες αὐτοῖς*. Се речене могло первісно стояти лиш по реченю: *φαίνεται δὲ καὶ ταῦτα* (sc. *ναυτικὰ*), *πολλαῖς γενεαῖς ὕστερα γενόμενα τῶν Τρωικῶν, τριήρεσι μὲν ὀλίγαις χρώμενα, πεντηκοντόροις δ' ἔτι καὶ πλοίοις μακροῖς ἐξηρωμένα ὡσπερ ἐκεῖνα* (sc. *τὰ Τρωικὰ*). Тепер *ὁμῶς* стоїть зовсім без

реляції, бо *τοιαῦτα* в 15, 1 дістає своє значінє аж через віднесенє до реченя *φαίνεται δὲ καὶ ταῦτα* etc.

Реченєм *οὕτω πανταχόθεν ἢ Ἑλλάς ἐπὶ πολὺν χρόνον κατείχετο μήτε κοινῇ φανερὸν μηδὲν κατεργάζεσθαι κατὰ πόλεις τε ἀτολμοτέρα εἶναι* кінчить ся та часть археології, що почала ся в главі 2. Принайменше дуже правдоподібно, що Тукидид думав в сїм реченю не лиш про *τὰ μετὰ τὰ Τρωικά*, але про цілий розвій Греції аж до перських воєн. В такім разі треба розуміти під *πανταχόθεν* всі ті моменти, котрі здержували зріст Греції, отже почавши від гл. 2: а) *μεταναστάσεις*, б) *ἀμειξία*, в) *λῆστεία*, г) *ἀχρηματία*, д) *ἀκοινωνία*, е) *Πέρσαι*, ж) *τύραννοι*.

Слідує уступ гл. 18—19, котрий також викликає деякі уваги що до свого місця: 1) Він не підходить під тему археології, що зазначена 1, 2 і закінчена реченєм *οὕτω πανταχόθεν ἢ Ἑλλάς* etc. 2) Місце глави 20, що починає ся словами *τὰ μὲν οὖν παλαιὰ τοιαῦτα ἤδρον, χαλεπὰ ὄντα παντὶ ἐξῆς τεκμηρίῳ πιστεῦσαι*, не може бути первісне по гл. 18—19, бо в тих бесіда про часи безпосередно перед пельопонезькою війною. Натомісь гл. 20 дуже добре пристає до гл. 17, котра власне закінчує огляд давної минувшини. 3) Уступ 18—19 порушує час перських воєн, а бесіду про се маємо також у главі 23, котра, як ми се вже висше бачили, становить з першим реченєм гл. 1 найпервіснійшу частину вступу. З'являє ся отже питанє, чому Тукидид не вважаючи на гл. 23 всунув ще гл. 18—19. Се легко пізнати. Уступ 18—19 написаний виключно з становища огляду історичного розвою подій. Між тим як Тукидид у попередних уступах все ще оглядав ся на тему 1, 2, тобто зазначував пильно малозначність подій минувшини в порівнаню з пельопонезькою війною, в гл. 18—19 оповідає він вже лише просто про те, як до того прийшло, що Греки змогли нарешті при кінци V віку пер. Хр. розпочати війну, яка мала бути *ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων*. Пересунене становища автора, як ми бачили, відбувало ся поволи. В гл. 18—19 нема вже й сліду порівнуваня. — До моментів, що найбільше причинили ся до зросту Греції, зачисляє Тукидид розвій мореплавання (13—15), усунене тиранів, побіду над Персами, а вкінци утворене союзів (18—19). Здає ся, що автор хотів у гл. 18—19 пояснити ближе свій вислов з 1, 1: *ἀκμάζοντες τε ἦσαν ἐς αὐτόν ἀμφότεροι παρασκευῇ τῇ πάσῃ*. Бо він пише 18, 3 (при кінци): *ὥστε ἀπὸ τῶν Μηδικῶν ἐς τόνδε αἰὶ τὸν πόλεμον τὰ μὲν σπενδόμενοι τὰ δὲ πολεμοῦντες ἢ ἀλλήλοις ἢ τοῖς ἑαυτῶν ξυμμάχοις ἀφισταμένοις εὖ παρεσκευάσαντο τὰ πολέμια καὶ ἐμπειρότεροι ἐγένοντο μετὰ κινδύνων τὰς μελέτας ποιοῦμενοι*.

Одначе сьвідомість того, що уступ 18—19 доданий з становища незгідного з головною темою (1, 2) а надто подекуди в кривих відносинах до гл. 20 і 23, видко ще добре з того *καί* перед *ἢ ἐν Μαραθῶνι μάχη*: воно має задачу з одного боку визначити ті новіші події як ліпше знані в порівнянню з давнішими, з другого боку зазначити їх згадку в тій звязи яко збочене від диспозиції¹).

З главою 19 кінчить ся т. зв. археологія Тукидида. Так була-б вже й моя задача скінчена. Та я хочу ще додати кілька уваг про гл. 20—22, бо вони тісно звязані з археологією, а надто і що до своєї композиції виказують той самий характер, що археологія.

І так наперед очевидно, як се вже висше зазначено, що гл. 20 первісно вязяла ся безпосередно з гл. 17. Чи ціла гл. 20 нараз написана, се трудно рішити. Але здає ся, що уступ: *Ἀθηναῖοι γοῦν* — — — аж до *καί ἐπὶ τὰ ἐτοῖμα μᾶλλον τρέπονται* був вставкою. На се вказує бодай загальне кінцеве речене: *οὕτως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἢ ζήτησις τῆς ἀληθείας καί ἐπὶ τὰ ἐτοῖμα μᾶλλον τρέπονται*, котре — з огляду на його велику подібність до реченя *οἱ γὰρ ἄνθρωποι* etc. — найліпше розуміти яко закінчене екскурзу про вартість традиції. На всякий случай безпосередне продовжене першого реченя гл. 20 маємо аж у гл. 21 в словах: *ἐκ δὲ τῶν εἰρημένων ὁμῶς τοιαῦτα ἂν τις νομίζων μάλιστα ἄ διήλθον οὐχ ἁμαρτάνοι* etc. За таким розумінем промовляє: 1) *δέ*, що кореспондує з *μέν*; 2) *ὁμῶς*, що відповідає гадці *χαλεπὰ ὄντα παντὶ ἐξῆς τεκμηρίῳ πιστεῦσαι*; 3) загальне *τοιαῦτα*, що має очевидно ту саму вартість як *τοιαῦτα* в 20, 1.

І дальше речене 21, 2: *καί ὁ πόλεμος οὕτος καίπερ τῶν ἀνθρώπων ἐν ᾧ μὲν ἂν πολεμῶσι τὸν παρόντα αἰεὶ μέγιστον κρινόντων, παυσαμένων δὲ τὰ ἀρχαῖα μᾶλλον θανασιζόντων, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἔργων σκοποῦσι δηλώσει ὁμῶς μείζων γεγενημένος αὐτῶν* дивне з кількох причин. Уже Е. Шварц завважав, що *gen. abs.* з *καίπερ* підносить новий момент, який грає свою ролю при оцінці історичних фактів, а про який ми в попередних уступах нічого не чули. Та при тим і получене того реченя з попередним неясне. Бо щож має значити оте початкове *καί*? Мені видить ся, що речене взагалі викликане потребою якогось містка

¹) Розуміє ся, супроти того гіпотеза Гольцапфля (*Philologus* 47, 165—168), немов би то на місци нинішних гл. 18—19 стояла первісно історія т. зв. пятьдесятилітя (кн. I, 89—118), очевидно, зовсім неімовірна.

між археологією і гл. 23, котра первісно, як вже нераз сказано, лучила ся безпосередно з 1, 1; бо й справді думка речення 21, 2 та сама що 1, 1 тобто: пельопонезька війна є *ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων* (1, 1), бо *μείζων αὐτῶν* (21, 2).

І справді тепер могла наступити зовсім гладко гадка гл. 23, 1: *τῶν γὰρ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν* etc. Але автор хотів ще доконче пояснити, о скільки з його власної праці буде можна пізнати *αὐτὰ τὰ ἔργα*, тобто: яка ріжниця межі ним і тими льоїографами, що він їх власне згавив. Сей мотив викликав гл. 22, а через те в гл. 23 муіло замість *γὰρ* явити ся *δέ*. Таке виясненє звязи тих уступів, здає ся мені, буде найприроднійше.

Моя праця тим способом вже скінчена. З неї виходить ясно:

1) що так зв. Тукидидова археологія не є одноцілним, добре обдуманим і остаточно викінченим оглядом грецької минувшини;

2) що Тукидид тих уступів і думок, з яких вона нині складає ся, не написав одним тягом, лише громадив їх поволи і поодинокю в ріжних відступах часу.

3) що Тукидид постановив перед історією пельопонезької війни дати повний перегляд грецької минувшини — по всякій імовірности — аж тоді, як почав уважати цілу 27-літню війну одною цілістю, бо лиш тоді можна зрозуміти, як Тукидид міг писати про свою працю отсими словами: *δοσι τε βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὐθις κατὰ τὸ ἀνθρώπειον τοιοῦτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. Κτῆμά τε εἰς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀνοθεῖν ξύγκειται*. Мені здає ся, що без сьвідомости страшних наслідків пельопонезької війни для Атен в р. 404 пер. Хр. Тукидид сих слів не міг написати.

Вкінци ще одно. Може отся моя робота прецінь декому зверне увагу на те, що се несправедливо, задля одноцільної інтерпретації звалювати на совість і талант великого мислителя і письменника ті численні льоїічні недокладности й суперечности, яких жерелом виключно зверхний стан його твору¹⁾.

Берлін, у цвітні 1901.

¹⁾ Що правда, найліпше найновіше виданє Тукидида з німецькими объясненями — Classen Steup: Thukydides, I. Buch, 4 Aufl. Berlin 1897 -- показує вже дуже користний зворот до лучшого в тім згляді.